

KÂFİRLER İÇİN CEHENNEMİN EBEDÎ OLDUĞUNU REDDEDEN GÖRÜŞLERE BAZI MÜFESSİRLERİN YAKLAŞIMI

Atilla Yargıcı*

Atıf@ Yargıcı, A, (2017), Kâfirler İçin Cehennemin Ebedî Olduğunu Reddeden Görüşlere Bazı Müfessirlerin Yaklaşımı, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, s. 89 - 110.

Öz

Cehennemin ebedî olmadığı ile ilgili tarihten günümüze ileri sürülen görüşler, Kur'an açısından dayanağı olmayan görüşlerdir. Kur'an'da zikredilen farklı ayetler, hem cennetin hem de cehennemin ebedî olduğunu, hem de inançsız olarak ölen insanların cehennemde ebedî olarak kalacağını göstermektedir. Ayetlerde zikredilen "yerler ve gökler devam ettiği sürece" gibi ifadeler, Arapların örflerine göre devamlılığı anlatmaktadır. Özellikle de ayetlerde "عَالِدِينَ" kelimelerinin yanında "أَبَدًا" kelimelerinin de kullanılması, hem cehennemin sonsuz olduğunu vurgulamakta hem de bu konuda meydana getirilmek istenen şüphelerin asılsız olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, ahiret, cehennem, geçicilik, ebedîlik, kâfir, müşrik, mümin.

Some Commentators' Approaches To The Views Of Those Who Do Not Accept The Eternity Of Hell For Unbelievers

Abstract

The opinions which are put forward on concerning the fact that hell is not eternal, are opinions which are without the evidence according to the Qur'an. The different verses mentioned in the Qur'an show that both heaven and hell are eternal. And The verses show that hell is eternal for unbelievers. As mentioned in the verses, "as long as the places and the heavens continue", it is understood that the expressions show continuity according to the Arabic tradition. Especially the use of the words "أَبَدًا" besides the words "عَالِدِينَ" in the

* Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı atiyar@yahoo.com.tr

verses emphasizes that hell is infinite, and also points out that the suspicions that are being made on this issue are unfounded.

Keywords: Qur'an, hereafter, hell, temporality, eternity, unbelievers, idolaters, believers.

Giriş

Cennet ve cehennem, Yüce Allah'ın dünyaya imtihan için gönderdiği insanları mükâfatlandıracağı ya da cezalandıracağı yerlerin isimleridir. Bunlar, Ahiret inancının önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Kafir, müşrik ya da münafık olarak ölenler için cehennemin ebedî mi yoksa geçici mi olduğu konusu dün olduğu gibi bugün de tartışma konusu yapılmaktadır. Biz ilk bölümde, Kur'an'da cehennemin kendilerini ebedî olarak yakmayacağını iddia edenlerden, konuyu müstakil olarak ele alanlardan ve bunlara çeşitli şekillerde verilen cevaplardan bahsetmek, daha sonra ise, bu konuda en çok tartışma konusu olan Hud suresinin 107. Ayeti çerçevesinde müfessirlerin konuya yaklaşımları üzerinde durmak istiyoruz.

A. Cennet ve Cehennemin Ebedîliği İle İlgili Tartışmalara Genel Bakış

Her şeyden önce şunu ifade etmek gerekir ki, Kur'an'da cehennemde azap görmenin ebedî olmadığını iddiâ edenlerin kimler olduğu bildirilmektedir. Konuyla ilgili bir ayette şöyle buyrulur: “ وَقَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ”¹ Ayetin meali şu şekilde verilebilir: “Bir de dediler ki: ‘Bize ateş, sayılı birkaç günden başka asla dokunmayacaktır.’ Sen onlara de ki: ‘Siz bunun için Allah’tan söz mü aldınız? -Eğer böyle ise, Allah asla verdiği sözden dönmez-. Yoksa siz Allah’a karşı bilemeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?’”¹ Tefsirlerimizde ateşin kendilerine birkaç gün dokunacağını iddia edenlerin “Yahudiler” olduğu, onların buzağıya taptıkları için birkaç gün azaba maruz kalacaklarını, sonra da cehennemden çıkacaklarını zannettikleri bildirilmektedir.² Hâlbuki ayet, onların bu vehmini “siz Allah’tan söz mü aldınız, Allah asla sözünden dönmez” ifadesiyle yalanlamaktadır. Bir sonraki ayette ise kötülük işleyip suçu benliğini kaplamış olanların, cehennemlik oldukları ve orada onların ebedî kalacakları³ beyan edilmektedir.

Bir başka surede ise kendilerine kitaptan bir pay verilenlerin, aralarında hüküm vermesi için Allah'ın kitabına çağrıldıkları halde, içlerinden

¹ Bakara, 2/80.

² Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et Taberî, *Camîu'l-Beyan an-Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*, tahkik: Ahmed Muhsin Şakir, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2000), 2: 277.

³ Bakara, 2/81.

bir kısmının yüz çevirerek dönüp gittikleri¹ bildirildikten sonra Yahudilerin ateşin kendilerine sadece birkaç gün dokunacağını söylediklerine işaret edilir.²

Kur'an'da cehenneme girecek kâfir, müşrik ve münafıkların ebedî olarak orada kalacaklarına dair onlarca ayet bulunmaktadır. Bu konuda ehl-i sünnet âlimleri ittifak halindedir. Ancak ehl-i sünnetin dışında kalan Cehmiyye fırkasının kurucusu Cehm b. Safvan (ö. 429), cennet ve cehennemin ebedî olmadığı iddiâsında bulunmuştur. İbn Teymiyye'nin de bu görüşte olduğu ileri sürülmekle birlikte, Yusuf el Kardavî konuyla ilgili bir makalesinde kendisinin, İbn Teymiyye'nin eserlerinde böyle bir görüşe rastlamadığını bildirmektedir. Ancak onun talebesi olan İbn Kayyim el-Cevziyye'nin bazı kitaplarında bu görüşü savunduğu, bundan dolayı talebesinin hocasından farklı düşünemeyeceği mülahazasıyla aynı görüşte olduklarının zannedilmiş olabileceğini dile getirmektedir.³ Cehm b. Safvan'ın bu konudaki görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Cehmiyye'ye göre cennet ve cehennem son bulacaktır. Cennete girenler, oradaki nimetlerden bir müddet istifade ettikten, cehenneme girenler de belli bir müddet oradaki azabı tattıktan sonra cennet ve cehennemin sonu gelecektir. Onlar da son bulacaklardır, daimî bir ebedîlik söz konusu değildir. Çünkü biz, evveli olmayan bir sonsuzluk düşünemediğimiz gibi, sonu olmayan bir sonsuzluk da düşünemeyiz. Kur'ân'da sık sık geçen cennet ve cehennem ehli için sözü edilen "...orada ebedî olarak kalacaklardır"⁴ ayetlerindeki "ebedîlik" sözü hakîkî bir ebedîliği değil de, te'kid ve mübalağayı ifade eder. Cennet ve cehennemin daimî olmayacağını delili şu ayettir: "...Mesut olanlar ise Cennettedirler. Rabbi'nin dilemesi bir yana, sonsuz bir lütuf olarak gökler ve yer durdukça orada temelli kalacaklardır."⁵ Onlara göre bu ayette "gökler ve yer durdukça" ifadesi bir şartı ve istisnayı ifade eder.⁶

¹ Al-i İmran, 3/23.

² Al-i İmran, 3/24.

³ Yusuf el Kardavî, "Re'yü İbn Teymiyyeti ve İbnü'l-Kayyim Havle Fenâi'-n-Nari", Erişim, 25-Aralık-2016, <http://www.garadawi.net/new/Articles-6336>. Cehmiyye'nin bu konudaki görüşleri için ayrıca bkz: Recep Ardoğan, *Akideden Kelama*, (İstanbul: Yeni Asya Gazetesi Yayınları, 2015), 89-90

⁴ Taha, 20/76; Tegabün, 64/9.

⁵ Hud, 11/108.

⁶ Cehmiyye'nin bu konuda görüşleri ile ilgili bkz: Erişim, 25-12-2016, http://www.sevde.de/islam_Ans/C/cehmiyye.htm. Ayrıca, metnin orijinali için bkz: Erişim, 25 Aralık 2016, <http://al-hakawati.net/>. Ayrıca bkz: İyâd Tahâ Serhân el Acilî, "el Cehmiyyetü Efkâruhum ve Akaiduhumu'l-Muhalifetü li Cumhuri Ulemai'l-Müslimîn er Rududu aleyhim", Mecelletü'l-İyâd, sy. 26 (Bakubah/İrâk, 2006): 13; Süleyman Uludağ, *Taftazani, Kelam ilmi ve İslam Akaidi Şerhu'l-Akaid*, (İstanbul:Dergah Yay, 1982), 259. Ayrıca cennet ve cehennemin ebedîliği konusunda farklı mezhebî görüşler için bkz:

İbn Arabî (ö. 638) de Allah'ın va'dinden (kafirlerin cehennemde ebedî kalacaklarına dair verdiği sözünden) dönmesinin övülecek bir şey olduğunu, Allah'ın rahmetinin hem cennet hem de cehennem ehlini kapsadığını, cehennem sonsuz olsa bile, orada kalanların azabının sonlu olacağını, ateş azabının İbrahim Peygambere dünyada olduğu gibi orada kafirlere soğuk ve selametli olacağını iddia etmektedir.¹ İbn Arabî'nin bu ve benzeri görüşlerinin kitap ve sünnete uymadığına dair reddiyeler de yazılmıştır. Onlardan birisi de Seyyid Abdullah Şibr'in (ö. 1242) yazdığı *Hakku'l-Yakin fî Ma'rifeti Usulî'd-Din* isimli eseridir. Bu eserde, İbn-i Arabinin konuyla ilgili görüşleri "*Şühbetü Muhyî'd-Din el Arabî fî İnkita'î'l-Azabi ve Zevalihi*" başlığı altında özetlemiş ve "*el Cevâbu ala Şühbeti Muhyî'd-Dini'l-Arabî*" başlığı altında da buna cevap verilmiştir. Yazar bu başlık altında İbn Arabî'nin görüşlerinin Kur'an'a aykırı olduğunu ifade etmiştir.²

Cehennemın ebedî olmadığını iddia edenler, daha çok İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751) *Hadi'l-Ervah* isimli kitabına atıfta bulunmaktadır. İbn Kayyim el-Cevziyye bu kitabında, müşrik ve kâfirlerin cehennemde ebedî kalıp kalmayacaklarıyla ilgili farklı görüşleri nakletmekte, kendisi de bu kişilerin cehennemde ebedî bir şekilde kalmalarının mümkün olmadığını iddia etmekte ve bunu birçok açıdan ispat etmeye çalışmaktadır. Ona göre Allah'ın gazabı ile rahmetini aynı şekilde değerlendirmemek gerekir. Cennet rahmetin tecellisi, cehennem ise gazabın tecellisidir. Allah'ın verdiği nimetler, onun isim ve sıfatlarının gereğidir. O isimlerin devamı ile onlar da devam ederler. Ve bizzat istenen bir durumdur. Ama şer olan azaba gelince, hikmetinden dolayı yaptığı fiillerden olsa bile, azab Allah'ın isimlerine dâhil değildir. O hikmet sona erince azab da sona erer, hayır ise böyle değildir, o daimîdir. Allah'ın iyilik ve ihsanı dâimîdir. Allah'ın azap vermesi, intikam alması ise dâimî değildir.³

İbn Kayyim el-Cevziyye ile İbn Arabî'nin hemen hemen aynı görüşte birleştikleri görülmektedir. Onlara göre, Allah'ın kafirlerin ebedî cehennemde kalacaklarına dair verdiği "va'd"inden dönmesi, Allah'ın övülmesini gerektirecek bir durumdur ve O'nun affının ve kereminin, yani sonsuz cömertliğinin yansımasıdır.

Emrullah Fatış, "İbnü'l-hümâm'a göre yaratılmışlık ve ebediyet bağlamında cennet ve cehennem", *Hikmet Yurdu Dergisi* 8 sy.16 (Temmuz-Aralık 2015):83-102; Osman Oral, "Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin hulûd/cennet ve cehennemın ebedîliği konusuna yaklaşımı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 sy. 3 (2015/2): 87-108.

¹ Muhyiddin İbn Arabî, *Fususul-Hikem*, (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, tsz): 94, 169-170.

² Esseyid Abdullah Şibr, *Hakku'l-Yakin fî Usulî'd-Din*, (Beyrut: Müessesetü'l-A'la lil Matbu'ât, tsz):500-505.

³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh ila Bilâdi'l-Efrâh*, (Kahire: Matbaa'tu'l-Medenî, tsz): 375-356.

Ayrıca daimî azabın Allah'ın hikmetine aykırı olduğunu,¹ azabın devam etmesinin ya da kesilmesinin Allah'ın iradesi açısından eşit olduğunu, azabın sona ermesinin ise onun kemaline aykırı olmadığını, Allah'ın azabının ebedî olduğunu haber vermediğini,² yine Allah'ın ebedî bir şekilde azap etmek için varlığı yaratmasının onun hikmetine uygun olmadığını³ ileri sürmektedir. Büyük günah işleyenlerle ilgili olan

وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعْنَةُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا

عَظِيمًا

ayetinde⁴ bir mümini kasten öldürenin ebedî olarak cehennemde kalacağını bildirdiğini, ama bunun cehennemde kesintiye uğradığını iddia etmektedir. Ona göre bu ayet, büyük günah işleyenlerle, ayette kastedilen öldürme bir müminin bir mümini öldürmesiyle ilgilidir. Büyük günah işleyen bir mümin, bu ayette ebedî cehennemde kalacağı bildirilmesine rağmen günahlarının cezasını çektikten sonra oradan çıkacaktır. O halde cehennemde ebedî kalacağı bildirilen diğer kimselerin de cehennemden çıkmaları mümkündür.⁵ Ayrıca ona göre, Allah müminlerin cennete gireceğini vaat etmiştir. Mümin olmayanların ise cehenneme gireceğini "vaîd" etmiştir. Allah vaadinden dönmez ama bu vaîdinden dönmesi Allah'ın keremindedir, affındandır.⁶

¹ Cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh*, 376. İbn Kayyim bunu şu şekilde ifade etmiştir: وليس في الحكمة دوام

العذاب أبدا الأباد بحيث يكون دائما بدوام الرب تبارك وتعالى وإن كان لمصلحة

² Cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh*, 377.

³ Cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh*, 378. İbn Kayyim'in ifadesi şu şekildedir: ليس في حكمة احكم الحاكمين إن

يخلق خلقا يعذبهم ابد الأباد عذابا سرمدا لا نهاية له ولا انقطاع أبدا

⁴ Nisa, 4/93.

⁵ Cevziyye, 383. İbn Kayyim bu konuyu geniş şekilde ele almakta, başka ayetler ve hadislerle de destekleyerek şöyle ifade etmektedir:

الوجه الثاني والعشرون أنه سبحانه وتعالى أوجب الخلود على معاصي الكبائر وقيدته بالتأييد ولم يناف ذلك انقطاعه وانتهائه فمنها قوله تعالى وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعْنَةُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا { ومنها قول النبي صلى الله عليه وسل " من قتل نفسا بجدية فحديده في يده يتوجا بما في نار جهنم خالدا مخلدا فيها أبدا" وهو حديث صحيح وكذلك قوله في الحديث الآخر في قاتل نفسه فيقول الله تبارك وتعالى بادرنبي عبدي بنفسه حرمت عليه الجنة وابلغ من هذا قوله تعالى: { وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا أَبَدًا } فهذا وعيد مقيد بالخلود والتأييد مع انقطاعه قطعا بسبب العبد وهو التوحيد فكذلك الوعيد العام لأهل النار لا يتمتع انقطاعه بسبب ممن كتب على نفسه الرحمة وغلبت رحمته غضبه فلو يعلم الكافر بكل ما عنده من الرحمة لما يمس من رحمته كما في صحيح البخاري عنه خلق الله الرحمة يوم خلقها مائة رحمة وقال في آخره فلو يعلم الكافر بكل الذي عند الله من الرحمة لم يياس من الجنة ولو يعلم المسلم بكل الذي عند الله من العذاب لم يأمن من النار.

⁶ Cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh*, 384.

Burada İbn Kayyim'in zikrettiği ayetin iddia ettiği gibi cehennemin ebedî olmayacağına gerçekten bir delil teşkil edip etmediğine dair Fahrüddin Razi'nin görüşlerini birkaç cümle ile özetlemek gerekmektedir:

İbn Kayyim'in zikrettiği ayette, mümini kasten öldüren ile kastedilenlerin "kâfir" olduğu düşünülürken zaten kâfir olan bir kimsenin eğer kâfir olarak ölürse ebedî cehennemde kalacağı bir çok ayetlerde bildirilmektedir. Bundan dolayı burada Allah'ın vaîdinden dönmesi söz konusu değildir. Mümini öldüren ile kastedilenlerin "mümin" olduğu düşünülürken de Allah'ın verdiği sözden dönmesi söz konusu değildir. Çünkü böyle bir kişi günahından tövbe ederse bu tövbe makbuldür. Kâfir bile hayatta iken küfründen tövbe ettiğinde bu tövbe nasıl makbul ise, böyle bir büyük günahı işleyen de tövbesi makbuldür. Bu yüzden yine "Allah'ın vaîdinden dönmesi Allah'ın keremindedir" sözünün doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. Allah'ın vaîdinden dönmesi caiz olursa, Allah'ın yalan söylemesi de caiz olur bu durumda şeriat ile ilgili büyük problemler ortaya çıkar.¹

Razî, İbn Kayyim'in delil olarak gösterdiği bir ayetin kafirlerin cehennemde ebedî olmayacağı iddiasına delil olmaktan uzak olduğunu ifade etmektedir. Razî, Allah'ın vaîdinden dönmesinin onun yalan söylemesi anlamına geleceğini, bunun ise şeriat ile ilgili problemler çıkaracağını dile getirmektedir.

Çağdaş İslam âlimlerinden Said Nursî de *Sözler* isimli eserinin haşır ile ilgili bölümünde, (Haşır ile ilgili bölüm. Ayrıca *Haşır Risalesi* isimle yayınlanmıştır.) İbn Arabî ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin iddiâlarına isim vermeden cevap vermektedir. O önce Allah'ın vaadinden, sonra da vaîdinden dönmesinin neden mümkün olmadığını açıklamaktadır. Ona göre Allah'ın vaadinden dönmesi zillet ve tezellüldür ve kudsiyetinin celaline uygun düşmez. Yani, vaadinden dönmek, onun noksan sıfatlardan uzak ve münezze olmasına ters bir durumdur. Ona göre Allah'ın vaîdinden dönmesi de, ya af etmekten, ya da tehdidi yerine getirmekten aciz olmasından kaynaklanır. Hâlbuki küfür, mutlak bir cinayettir. Yani küfür ve inkâr ile insan, sayısız varlıkların Allah'ın isimlerine yaptıkları şahitlikleri inkâr etmekte ve yalanlamaktadır. Bu yüzden küfür, Allah'ın bütün isimlerinin hukukuna bir tecavüz anlamı taşımaktadır. Kâfir olarak ölen bir

¹ Fahrüddin Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beyrut: Dâru ihyâi Tûrâsi'l-Arabî, 1420) 10: 182-185. Razî'nin bunun ile ilgili ifadeleri şu şekildedir:

فاذا جوز على الله الخلف فيه فقد جوز الكذب على الله، وهذا خطأ عظيم، بل يقرب من أن يكون كفرًا، فإن العقلاء أجمعوا على أنه تعالى منزّه عن الكذب، ولأنه إذا جوز الكذب على الله في الوعيد لأجل ما قال إن الخلف في الوعيد كرم، فلم لا يجوز الخلف في القصص والأخبار لغرض المصلحة، ومعلوم أن فتح هذا الباب يفضي إلى الطعن في القرآن وكل الشريعة

insanın da hayır işlemeye artık kabiliyeti ve liyakati kalmaz. Bundan dolayı Allah'ın isimlerinin haklarının korunması ve kâfirin kendisinin hayra kabiliyetsizliği, küfrün affedilmemesini gerektirir. Şirkin büyük bir zulüm olduğunu¹ bildiren ayet de bu manayı ifade eder. Diğer taraftan, Allah aciz değil, Kadir-i Mutlaktır, O'nun her şeye gücü yeter. Acizlik noksanlıktır. Allah ise noksan sıfatlardan münezzehtir, uzaktır.²

Ayrıca İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Allah'ın isimlerinin ebediyeti konusunda ayırım yaptığı gözükmektedir. Hâlbuki Allah'ın isimlerini Zatından ayırmak mümkün olmadığı gibi, onların ebedî olmadığını söylemek de imkansızdır ve Allah için noksanlık demektir. Allah'ın rahmetinin de, Gazabının da tecelli ve yansımaları Zâtı gibi ebedî olmayı gerektirir. Diğer taraftan İbn Kayyim'in Allah'ın kâfirlere vereceği azabı “şer” olarak nitelendirmesini de kabul etmek mümkün değildir. Bu, şer olarak kabul edilirse, Allah'ın şer olarak bilinen Şeytanı ve şerleri yaratmasını da şer olarak telakki etmek gerekir. Hâlbuki Allah'ın şerri yaratması şer değildir, şer olan, insanların şerri işlemesidir. Suçlulara hak ettikleri cezayı vermek, adaletin gereğidir. Allah Adildir, kullarına zulmedici değildir.

B. Kavramsal Çerçeve

الخُلْد Kelimesi, çıkılmayan bir evde bekanın devamlılığı, mazi fiil olarak baki oldu, kaldı gibi anlamlara gelmektedir. الخُلْدُ orada kalanların baki olarak kalacakları ahiret demektir. أَيْحَسِبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ ayeti, “malı ile birlikte kendisini öleceğini zannetmeyenin çalışması gibi çalışır”³ demektir. الخُلْدُ aynı zamanda cennetin isimlerinden bir isimdir. Züheyr b. Ebi Sülma bir kasidesindeki المَخْلِدُ لِمَنْ الدِّيَارُ غَشِيَتْهَا بِالْعَرَقِ كَالْوَحْيِ فِي حَجَرِ الْمَسِيلِ المَخْلِدُ kelimesini, yaşı ilerlediği halde yaşlılık emaresi göstermeyen, genç kalan, sanki ebedileşen kimse anlamında kullanmaktadır. خَلَدَ يَخْلُدُ وَيَخْلُدُ خَلْدًا وَخُلُودًا şeklinde kullanımı, ihtiyarlığı ebedi kalmak için yaratılmış gibi yavaşladı demektir. Yaşlanmasına rağmen, saçları ve sakalları beyazlaşmayan kimseye مَخْلِدٌ bir de dişleri yaşlılıktan dolayı düşmemiş kimselere de مَخْلِدٌ denmektedir. والخوالد الأثافي tencere ve kazanların üzerine devamlı olarak konulduğu üç taş anlamındadır. Dağlar, kayalar ve taşlar için de çok uzun süre kaldıkları için الخوالد kelimesi kullanılmaktaydı. الخُلْدُ kör fare, الخُلْدُ hiç

¹ Lokman, 31/13.

² Bediüzzaman Said Nursî, *Sözler*, (İstanbul: Yeniasya Neşriyat, 2001): 80.

³ Hümeze, 104/3.

gözü olmayan büyük fare gibi anlamlara gelmektedir.¹ Ragıp el-İsfahani ise الحُلْد kelimesinin bir şeyin bozulmaya maruz kalmaktan uzak olması, nasılsa o halde kalması anlamına geldiğini bildirir. Ona göre Araplar, değişimi ve bozulması yavaş olana da “hulud” derler. Huld, kalması daimî olana değil, uzun olana da denmektedir. “Raculun Muhalledun”, yavaş ihtiyarlayan insan için kullanılmaktadır. Huld kavramı daha sonra mecazî olarak daimî olarak kalmak anlamında kullanılmıştır. “El-huludu fi'l-Cenneti”, eşyanın oldukları hal üzere, hiçbir değişikliğe uğramadan kalması anlamına gelir.²

C. Cehennemin Ebediyeti İle İlgili Tartışma Konusu Olan Ayetle İlgili Bazı Tefsircilerin Görüşleri

Hud suresinde Yüce Allah, şakî olanların Cehennemde olacağını, onların orada şiddetli soluyuşları olacağını³ bildirdikten sonra şöyle buyurur:

خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ

“Onlar gökler ve yerler durdukça orada ebedî olarak kalacaklardır. Ancak Rabbinin dilemesi başka. Şüphesiz Rabbin dileğini yapandır.”⁴

Bu ayet-i kerimedeki ifadeler, acaba cehennemliklerin ebedî olmadığını mı ifade etmektedir? Yine bu ayette “gökler ve yerler durdukça orada ebedî kalacaklardır. Ancak Rabbinin dilemesi başka” ifadesi nasıl anlaşılmalıdır?

1. Bazı Filolojik Tefsirlerin Yaklaşımı

Ferrâ, (ö. 207) cennet ve cehennemliklerin ebedi olduğu vaad edilirken ayette اِلَّا edatının niçin kullanıldığını sorar ve bunun sebebini araştırır. Ferrâ, buradaki اِلَّا edatı ile ilgili iki anlam bulunduğunu dile getirir. Bunlardan birincisi: Allah istisna eder, ama onu yapmaz. Buna göre “Allah böyle dilemez” denilebilir. İkincisi: Araplar büyük bir şeyi benzeri ile ya da daha büyük bir şey ile istisna edatı olan اِلَّا edatını kullanırlarsa, bu durumda “illâ” ile “vav” edatını aynı anlamda, yani; atıf edatı olarak kullanırlar. Bu durumda anlam, “gökler ve yer devam ettiği ve Rabbinin dilediği şekilde” olabilir. Ferrâ ayrıca ayetteki اِلَّا edatının سوى anlamında kullanılmış

¹ Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensarî b. Manzur, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sadr, tsz), 3: 164; Mecdü'd-Dîn Ebü Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el Firuzâbâdî, *Kamusu'l-Muhit*, (yy, tsz), 1: 357.

² Ragıp el İsfahânî, *Mu'cemu Müfredati Elfâzi'l-Kur'an*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, tsz), 155.

³ Hud, 11/106.

⁴ Hud, 11/107.

olabileceğini de dile getirir. Buna göre anlam, “ebediyetin artması dışında gökler ve yer devam ettiği sürece orada ebedî olarak kalacaklardır” şeklinde olur. Arapların kullandığı şu cümle bunun benzerini oluşturmaktadır: “لِي عَلَيْكَ الْفِئِينَ” Yani, “Benim senden iki bin hariç, bin daha alacağım var.” Bunun anlamı, “لِي عَلَيْكَ سِوَى الْفِئِينَ” “Benim senden iki binin dışında alacağım var” demektir. Buna göre ayet, “Allah’ın dilediği ebediyetin dışında onlar, gökler ve yer devam ettiği sürece cehennemde kalacaklardır” anlamına gelmiş olur. Ferrâ, kendisinin bu son zikrettiği anlamı tercih ettiğini ifade etmekte ve “çünkü Allah vaadinden dönmez” demektedir. Ona göre, ayetin sonundaki “عَطَاءٌ غَيْرَ مَحْدُودٍ” ifadesi de “kesilmeksizin” anlamına gelmektedir.¹

Zeccâc (ö. 311) ise Ferrâ’dan farklı olarak ayetin (إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ) kısmını tefsir ederken şöyle der: “Rabbinin dilemesi hariç.” Rabbinin buna gücü yetmesiyle birlikte, onları cehennemden çıkarmayı dilemez. Bunun anlamı şudur: Eğer Allah onları cehennemden çıkarmayı dilerse, buna gücü yeter. Ancak şunu biliyoruz ki, cehennemlikler cehennemde ebedî olarak kalacaklardır.² Zeccâc’ın bu görüşleri farklı ifadeler içerse de Ferrâ’nın görüşleri ile paralellik arz etmektedir.

Nehhas, (ö. 338) ayetteki (إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ) ifadesini tefsir ederken Arapların buna benzer üsluplarına dikkat çekmektedir. Ona göre Araplar, (إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ) şeklinde ifadeler kullanırlardı. Bununla “seninle hiç konuşmayacağım” anlamını kastederlerdi. Yani burada “ebed” anlamı bulunmaktadır. (إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ) ifadesini tefsir ederken de, Buradaki (إِلَّا) edatının (سِوَى) anlamında kullanıldığına dikkat çekerek, bunun “cehennemliklerin azaplarının artırılması hariç” manasına geldiğini ifade etmektedir. Yani burada cehennemliklerin ebedî olarak orada kalmalarını ortadan kaldıracı bir ifade bulunmamaktadır. Nehhâs, bunun dışında Ferrâ’nın açıklamalarına benzer örneklerle izahlar yapmaktadır.³

Ebu Ubeyde’nin (ö. 209) Mecâzu’l-Kur’an ve Ahfeş’in (ö. 215) Ma’âni’l-Kur’an isimli eserlerinde konuyla ilgili ayet ele alınmamıştır.

¹ Ebu Zekeriyya Yahya bin Ziyâd el Ferrâ, *Ma’ani’l-Kur’an*, (Beyrut: Alemu’l-Kütüb, 1980), 2:38.

² İbrahim b. es Serî b. Sehl Ebu İshak ez Zeccâc, *Ma’ani’l-Kur’an*, (Beyrut: Alemu’l-Kütüb, 1988), 3:79.

³ Ebu Ca’fer en Nehhâs Ahmed b. Muhammed, *Ma’ani’l-Kur’an*, tahkik, Muhammed Ali es Sabunî, (Mekke: Camiatu ümmi’l-Kura, 2010), 3: 381.

Görüldüğü gibi filolojik tefsirlerde ayetin anlamı Cehenneme girecek olan kâfir ve müşriklerin orada ebedî olarak kalacakları şeklinde verilmiş, ancak Allah'ın eğer dilerse cehenneme koyduğu kişileri cehennemden çıkarmaya gücünün yeteceği de ifade edilmiştir.

2. Bazı Rivayet Tefsirlerinin Yaklaşımları

Taberî, (ö. 310) “yerler ve gökler devam ettiği sürece” ifadesinin “ebediyen” demek olduğunu, Arapların bir şeyin kesilmeden devam edeceğini bildirmek için, هَذَا دَائِمٌ دَوَامَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ dediklerini, bunun da ebedî olarak devam edecek anlamına geldiğini dile getirmektedir. Taberî, Arapların kullandığı هُوَ بَاقٍ مَا اخْتَلَفَ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ cümlesinin de aynı anlama geldiğini bildirerek, Yüce Allah'ın Arapların kendi aralarında kullandıkları bir ifade ile onlara hitap ettiğini söylemektedir.¹ Ayetteki istisna konusunda âlimler arasında ihtilaf olduğuna dikkat çeken Taberî, bunlardan bazılarının görüşlerini nakletmektedir. Ona göre buradaki istisna, müminler hakkındadır. Bu yüzden Allah'ın dilediği bu mümin kimseler, günahlarından dolayı cehennemde ebedî olarak kalmayacak, Allah onları cehenneme attıktan sonra oradan çıkaracak ve cennetine koyacaktır. Taberî, bu konudaki rivayetleri nakletmektedir. Kendisi de bu görüşü desteklemekte, istisnanın müşrikler için değil ehl-i tevhid olan müminler için olduğunu bildirmektedir.² Taberî'ye göre, bu konudaki görüşlerden birisi de, buradaki istisnanın cehennemlikler olduğu şeklindedir. Buna göre Allah dilerse Cehennem ateşi onları yer. Cenab-ı Hak dilerse azabı artırır, dilerse eksiltir, bunu yapması Allah hakkında caizdir.³

Taberî'nin istisnanın cehennemlikler olabileceği şeklindeki tefsiri ve buna getirdiği yorum, Allah'ın dilemesi durumunda buna güç yetireceğini dile getirmek maksadını güdüyor denilebilir. Bu görüşüyle de, Filolojik tefsirlerde yer alan görüşlere uygun bir tavır sergilemiştir. Taberî, farklı görüşleri nakletmekle birlikte, bu ayetten kâfirlerin cehennemde ebedî olarak kalacaklarına dair olan görüşü tercih etmektedir. Burada bunun aksine bir delil çıkarmanın mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.

İbn Ebî Hatim, (ö. 327) ayeti çeşitli rivayetlerle açıklamaktadır. خَالِدِينَ دَامَتِ السَّمَوَاتُ فِيهَا ifadesini, “cehenneme girecek olanlar ölmeyecekler” ve مَا وَالْأَرْضُ ifadesini ise “bu gök ve yer değiştirilecek, bu değiştirilen yer ve gök devam ettiği sürece” şeklinde tefsir etmektedir. Buradaki yer ve gök

¹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et Taberî, *Câmiu'l-Beyan an-Te'vili Ayi'l-Kur'ân*, tahkik, Dr. Abdullah Muhsin, (Beyrut: Daru'l-Hicr, 2001), 12: 577.

² Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 12: 579-583.

³ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 12: 582.

kelimelerinin cennetin yer ve göğü olduğunu dile getiren İbn Hatim, *إِلَّا مَا* *شَاءَ رَبُّكَ* kısmını ise ateşte iken kendilerine şefaahat edilip cehennemden çıkartılıp cennete girdirilecek muvahhid kişiler anlamına geldiğini söylemektedir.¹

Görüldüğü gibi İbn Ebî Hatim, Taberî'nin benimsediği ve izah ettiği görüşü, daha kısa olarak dile getirmektedir. Semerkandî de İbn Ebi Hatim ile aynı görüşleri dile getirmektedir.²

Maverdî (ö. 450) ise ayetin zikrettiğimiz kısmını tefsir ederken, müddeti sona erdikten sonra Allah'ın dilediği artış, kıyamet gününde Allah'ın dilediği kadar durması, Dünyada kaldıkları müddet, Cehennemde cezalarını çektikten sonra ehl-i tevhidin cehennemden çıkmaları, Allah'ın ehli tevhidin cehenneme girmemelerini istemesi, Allah'ın dilerse Muvahhid ve müşrik olarak cehenneme giren insanları cehennemden çıkarması, Rabbinin “zehir ve şefik” olmayan azap türlerinden birisine girdirmesi müstesnâ, gökler ve yer devam ettiği sürece onların cehennemde kalacaklarını bildirmektedir. En son olarak da Allah'ın dilemesi durumunda onların ebedî olmamasını gerçekleştirebileceğini, ana Allah'ın dilediği şeyin, onların ebedî olarak orada kalması olduğunu ifade ederek onların orada ebedî kalmasının da, göklerin ve yerin müddetinin ebedî olması takdirinde olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre bunun da iki yönü bulunmaktadır: Birincisi; şüphesiz gökler ve yer, fani olmuş olsa da, Arapların nazarında ebede kadar baki gibidir. Onların bu konudaki algıları böyledir. Nitekim Züheyr şöyle demektedir:

ألا لا أرى على الحوادث باقيا ... ولا خالداً إلا الجبال الرواسيا

“Dikkat edin, sabit dağlar müstesna ben olayları bakî ve ebedî olarak görmüyorum.”

İkinci olarak da, şüphesiz ahiretin göklerinin ve yerinin ebede kadar bakî olmasıdır.³

Maverdî, birçok görüşler nakletmekle birlikte, ayetin cehennem ve cehennemliklerin ebedî olduğunu gösterdiğini kabul etmektedir. Çünkü ayetteki cümle yapısı, Arapların “sonsuzluğu” devamlılığı ifade etmek için

¹ Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. Münzir et Temimî (İbn. Ebî Hatim), *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, tahkik, Es'ad Muhammed Tayyib, (Suudî el Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suudiyetü: Mektebetü Nezzar Mustafa el Baz, 1419), 4:2086.

² Ebu'l-Leys Nasir b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es Semerkandî, *Bahru'l-Ulum*, (yy: tsz), 2: 171.

³ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Bağdadî el-Maverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, tahkik, Seyyid b. Abdî'l-Maksud b. Abdî'r-Rahîm, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, tsz), 2: 505-506.

kullandığı cümlelere uygunluk arz etmektedir. Bu yönüyle Ferra ve Taberî ile aynı görüşleri paylaştığı görülmektedir.

Begavî (ö. 510) “orada ebedî kalacaklar”, ifadesini “orada ikamet ederek kalacaklar” şeklinde tefsir etmektedir. “Gökler ve yer devam ettiği sürece” ifadesini de “Cennetin ve cehennemin gökleri ve yeri devam ettiği sürece” şeklinde yorumlamaktadır. Ona göre senin üzerinde olan şeyler gök, ayağının bastığı yer ise arz olarak isimlendirilir. Begavî, Ferrâ ve Taberî gibi bu cümlelerin Arapların adetlerini teyit edip yansıttığını bildirmekte ancak farklı bir örnek vermektedir:

لَا آتِيكَ مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ، وَلَا يَكُونُ كَذَا مَا اخْتَلَفَ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ، يَعْتُونَ: أَبَدًا

“Yerler ve gökler devam ettiği sürece, ya da gece ve gündüz birbiri peşi sıra gelip gittiği sürece sana gelmeyeceğim.” Yani bunu söyleyen kişi hiç gelmeyeceğini ifade etmiş olurdu. Ayetin *إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ* kısmını tefsir ederken istisnanın mutsuz, şaki insanlarla ilgili olduğunu, bunların da günahları sebebiyle cehenneme girecek ve sonra da çıkarılacak olan kişiler olduğunu söyler. Ona göre burada istisna, cinsi kapsamamaktadır. Çünkü Allah ateşten çıkardığı mutlu insanları, mutsuz insanlardan istisna etmiştir. Begavî, bu görüşü peygamberimizin müminlerin günahkâr olanlarının cehennemde yandıktan sonra, Allah’ın, fazlıyla onları cehennemden çıkaracağını beyan ettiği hadis-i şerifine dayandırmaktadır. Hadise göre böyle insanlara “cehennemlikler” denilecektir.¹ Görüldüğü gibi Begavî de ayetten kâfir-müşrik olan cehennemliklerin ebedî olmayacağına dair bir hüküm çıkarmanın mümkün olmadığını beyan etmektedir.

İbn Cevzî (ö. 597) ve İbn Kesîr (ö. 774) gibi müfessirlerin ise ayeti tefsir ederken, özellikle İbn Hatim, Taberî ve Maverdî’nin rivayetlerini derledikleri, önceki müfessirlerden farklı bir yaklaşım içinde olmadıkları görülmektedir.²

Kurtubî (ö. 671) ayetin, *إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ* kısmını tefsir ederken bu konuda farklı görüşleri nakleder. Buna göre, Müşrikler, Rabbinin insanları ateşe atmayı tehir etmesi, ateşte bir müddet kaldıktan sonra çıkarılacak olan müminler, Rabbinin zikredilmemiş azap çeşitleri, ateşin onları yemesi ve tekrar yaratılmaları, Rabbinin dilediği ebediyet, kabirlerinin başında ve hesap vermek için bekledikleri süre, günahkâr müminlerin cehennemde bir

¹ Ebû Muhammed el Huseyn b. Mes’ud el-Begavî, *Meâlimu’t-Tenzîl fî Tefsiri’l-Kur’an*, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî,1420), 2: 465-467.

² İmâduddîn Ebî’l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, (Dimaşk-Beyrut: Daru İbn. Kesîr, 1994), 12:567; Ebu’l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali, b. Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, tahkik, Abdurrahman Mehdî, Beyrut: Daru’l-Kitâbi’l-Arabî,1422), 2: 402.

müddet kaldıktan sonra çıkmaları müstesnâ, gökler ve yer devam ettiği sürece cehennemde ebedî olarak kalacaklardır.¹ Kurtubî'nin bu görüşleriyle Maverdî'nin görüşlerini kısmen tekrar ettiği söylenebilir. Ancak ondan daha geniş açıklamalarda bulunduğunu da ifade etmek gerekir.

Kurtubî ayetteki **إِلَّا** edatının **كَمَا** anlamında kullanıldığına da dikkat çekmektedir. Nitekim benzer şekilde **وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ** “babalarınızın nikâhladığı kadınları geçmişte olduğu gibi nikâhlamayın”² ayetindeki **إِلَّا** edatı, **كَمَا** anlamında kullanılmıştır.

Ona göre buradaki istisna edatı şart edatı olarak da kullanılmış olabilir. Buna göre istisnanın anlamı şöyle olmaktadır: **إِنْ شَاءَ رَبِّي** yani eğer Rabbin isterse. Bura Ferrâ ve Zeccac'nın dikkat çektiği Allah'ın kudretinin her şeye yeteceği görüşüne vurgu yapıldığı görülmektedir.³

Görüldüğü gibi rivâyet tefsirlerinde cehennemın ebediyeti ile ilgili birçok görüş nakledilmektedir. Bu görüşler farklı yaklaşımlarla, cehennemın ebedî olduğunu ifade etmekte ve cehenneme girecek müşrik ve kâfirlerin de orada ebedi olarak kalacakları şeklindeki görüşleri desteklemektedir.

3. Bazı Dirâyet Tefsirlerinin Yaklaşımları

Zemahşerî (ö. 538) “gökler ve yerler devam ettiği sürece cehennemde ebedî kalacaklardır” cümlesinde, geçicilik değil ebedîlik olduğunu belirtir. Ona göre “Kâfirler Cehennemde ebedî kalmayacaklar” şeklinde iddiada bulunanların görüşlerinden Allah'a sığınmak gerekir. Çünkü Araplarda sonsuzluğu ifade edecek tabirler vardı. Bu ayetteki ifade de onlardan birisidir. “Allah'ın dilediği müstesnâ” ifadesi ise, ateşte sürekli durmayacakları, ateş azabının dışında “zemherir” gibi diğer azap türlerine de maruz kalacakları anlamına gelmektedir. Ona göre cennete girecekler de cennetin dışında ondan daha büyük bir nimet vardır. O da Allah'ın rızasıdır.⁴

Zemahşerî'ye göre “Allah dilediğini yapar” cümlesi, Allah'ın cehennemliklere istediği azabı vereceğini, cennet ehline ise kesintisiz ihsanda bulanacağını ifade etmektedir. Kur'an ayetleri birbirini tefsir eder. Cebriyenin görüşleri insanı aldatmamalı. İstisnadan kastedilen şey, büyük

¹ Kurtubî, *el-Cami'u*, 9: 101-102.

² Nisa, 4/22.

³ Kurtubî, *el-Cami'u*, 9: 101-102.

⁴ Tevbe, 9/72.

günah işleyenlerin şefaât ile cehennemden çıkmasıdır.¹ Görüldüğü gibi Zemahşerî, cehennemden ebedî olmadığını iddia eden Cebriye'ye karşı açıkça tavır sergilemekte ve kâfirlerin cehennemde ebedî kalacakları konusundaki görüşünü ise net olarak ortaya koymaktadır.

Razî (ö. 606) ayetin ilgili kısmını tefsir ederken, kâfirlerin Cehennemde maruz kalacağı azabın ebedî olmadığını düşünenlerin iddialarını ve delillerini sıraladıktan sonra² cumhur-u azamın, kâfirin azabının daimî olduğunda görüş birliği içinde olduklarını dile getirir. Ona göre, onlar da bu ayete dayanarak bu iddialara cevap vermektedirler. "onlar gökler ve yer devam ettiği sürece cehennemde ebedî olarak kalacaklardır" kısmından iki cevap çıkarmaktadırlar. Bunlardan birincisi: Burada kastedilen, ahiretin gökleri ve yeridir. Çünkü ahirette sema ve arz vardır.³ İkincisi de, Allah'ın Araplara kendi örflerine göre hitap etmiş olmasıdır. Çünkü Arapların örfünde "gökler ve yer kaldığı sürece" şeklinde ifadeler kullanılmakta ve devamlılığa işaret etmektedir. "Gece ve gündüz birbiri peşi sıra gelip gittiği sürece", "dağ yerinde kaldığı sürece" gibi ifadeler, hep devamlılığı anlatmak için kullanılır. Onların örflerine göre bu ifadeler ebediyeti, sonsuzluğu ifade etmektedir.⁴ Burada Razî'nin daha önce zikrettiğimiz kendisinden önceki tefsircilerinin görüşlerinden farklı düşünmediği anlaşılmaktadır. Ona göre de ayetin ifadeleri Arapların örflerine uygunluk arz etmektedir.

"Allah'ın dilediği zaman müstesnâ" ifadesiyle ilgili şüphelere verilen cevapları zikreden Razi'ye göre buradaki istisna ile ilgili birçok görüşler ileri sürülmüştür. Ama hiçbirisi ayetin zahirine uygunluk arz etmemektedir. Ayetin zahirine uygunluk arz eden tek görüş ise, günahkâr olan müminlerin cehennemde ebedî kalmayacaklarını, bir müddet cezalarını çektikten sonra oradan çıkarılacaklarını ifade eden görüştür. Razi'ye göre bu son görüş çok güçlü bir görüştür. Razî, düşüncelerini bu görüş üzerine bina etmektedir. Diğer görüşlerin ise bu kadar güçlü olmadığını delilleriyle birlikte ortaya koymaktadır.

Razi'ye göre Yüce Allah bu istisnadan sonra, *إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا تُرِيدُ* buyurmuştur. Onun dilediğini yapması, kahr ve kudretini izhar ettikten sonra mağfiretini göstermesi anlamına gelir. Böylece cehennemden fasık olan müminler için ebedî olmayacağı şeklinde yapılan tefsire de uygunluk ortaya çıkmaktadır.⁵

¹ Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer es Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzîl ve Uyuni'l-Akâvil fi Vücuhi't-Te'vil*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 2: 405.

² Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18: 400.

³ İbrahim, 14/48; Zümer, 39 /74.

⁴ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18: 401.

⁵ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18: 402.

Razî'nin ayetin tefsirini yaparken, bu konudaki iddialara akıl ve nakle dayanan cevaplar vermeyi ihmal etmediği, bununla birlikte ehl-i sünnet müfessirlerin ayeti tefsir ederken beyan ettikleri görüşlerinin zayıf yönlerini dile getirerek kendi görüşünü ön plana çıkarmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Onun dile getirip desteklediği görüş ise, Taberî, İbn Hatim ve Begavî'nin de ön plana çıkardığı görüşten farklı değildir. Onun diğer müfessirlerden ayrıldığı nokta, bunun dışındaki görüşleri aklî ve naklî delillerle çürütmesidir.

Nesefî(710) *مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ* ifadesini, “ahiretin arzı ve semâvâtı” olarak açıklayarak, ahiretin semavat ve arzının daîmî olduğunu ve sonsuzluk için yaratıldığını, bunun cehennem ebedî olduğuna ve orada bir kesinti olmayacağına işaret ettiğini söylemektedir. Ona göre, *إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ* ifadesindeki istisnâ da ateşin azabındaki sonsuzluktan istisnadır. Çünkü cehennemlikler, sadece ateş azabına maruz kalmayacaklar, bunun dışında zemherir azabı gibi çeşitli azaplara da maruz kalacaklardır. Kendilerine cehennemlikler denilen bazı kimselerin ise, cehennemden çıkarak cennete gireceklerini söylemek mümkündür.¹

Görüldüğü gibi Nesefî, önceki müfessirlerin görüşlerini farklı ifadelerle dile getirmektedir. En son zikrettiği görüş de, tefsirlerimizde dikkat çekilen ve hadislerde zikredilen kendilerine “cehennemlikler” denilecek olan fasık insanlarla ilgili olan görüştür.

Hâzin (ö. 725) de tefsirinde, Taberi, Ebi Hatim, Begavî, Razi ve Nesefî gibi müfessirlerin görüşlerini tekrarlayarak bu ayetteki ifadelerin ebediyeti anlattığını, istisnânın cehennemlikler diye isimlendirilen büyük günah işleyen kimselerle ilgili olduğunu, Bunların Hz. Muhammed'in s.a.v. şefaatiyle cehennemden çıkarılacağını bildirmektedir. Ayrıca bununla kafirlerin azaplarının artması için, ateşin sıcaklığından, zemheririn soğuşuna çıkmalarının da kastedilmiş olabileceğine dikkat çekmektedir.²

Alusî (ö. 1270) *فِيهَا مَا خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ* ifadesini, “ebediyet” olarak açıklamaktadır. Ona göre de Araplar, buna benzer sözlerle ebediliği kast etmektedirler. Ona göre *إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ* ifadesindeki مَا akıllı varlıklar için kullanılmıştır. Nitekim, *مَا فَانِكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ* ayetindeki³ مَا insan için

¹ Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 2: 85.

² Alauddin Ali b. Muhammed el-Hazîn, *lûbâbu't-Te'vîl fi Ma'âni't-Tenzil*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 2: 504.

³ Nisa,4/3.

kullanılmıştır. Burada istisnâdan kastedilen şey, fasık olan muvahhidlerdir. Hadislerde bildirildiği gibi onlar cehennemden çıkarılacaklardır.¹

Dirâyet tefsirlerinde hâkim olan görüş, zikredilen ve benzeri ayetlerin, cehennemin ebedî olduğunu ve kâfir ya da müşrik olarak ölenlerin ebedî cehennemde kalacağını ortaya koymaktadır. Taberî, Maverdî ve Begavî gibi müfessirlerin birçok görüş içerisinde dile getirdikleri fâsık olan insanların cehennemde ebedî kalmaktan istisna edilmeleri ile ilgili görüşü esas alan Razî, diğer görüşleri ise ayetin tefsirine uygun görmemektedir. Razî'nin farkı, diğer görüşleri kendi tespit ettiği delillerle çürütmesi, kendi görüşünün haklılığını ortaya koymasındır. Zemahşerî, cehennemin ebedî olmadığını iddia edenlerin görüşlerinden Allah'a sığınmak gerektiği gibi bir cümle kullanmıştır.

Ancak burada şunu da ifade etmemiz gerekir: Razî'nin bir görüşü ön plana çıkarıp diğerlerini çürütmeye çalışması, diğer görüşlerin hiçbir kıymetinin olmadığını göstermez. Tam aksine ayette açık bir ifade olmadığı için yapılan bütün tefsirleri, yorumları ayetin anlamları içinde kabul etmek de mümkündür. Kanaatimize göre, zikrettiğimiz ayetin ifadeleriyle ilgili yapılan değerlendirme ve tefsirlerin hepsi de Kur'an ve hadislerin ortaya koyduğu cehennemin ebedîliği ile ilgili genel anlamlara uygunluk arz etmektedir. Ele alış tarzları ve konuya getirdikleri deliller farklı da olsa, hepsi aynı maksadın ispat edilmesine kuvvet vermektedir.

4. Bazı Çağdaş Tefsirlerin Yaklaşımları

Reşit Rıza (ö. 1935) ayetteki ifadenin Arapların kullandığı tarzda devamlı olmayı anlattığını, yer ve göklerin dünyadaki devam müddetlerinin kastedildiğini söyleyenlerin ise hata ettiğini, kıyamet ile birlikte yer ve göklerin tebdil edileceğini, cennet ve cehennem ehlinin kendi gökleri ve yerleri bulunacağını söylemektedir. Ona göre buradaki ifade Nisa suresi 57. ayette *عَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا* anlamındadır ve ebediyeti ifade etmektedir.

Yine ona göre *إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ* ifadesi ile ilgili olarak da cehennem ahirette onlar için hazırlanmış ebedî bir yerdir ve bu istisna edatı da, hükmü teyit için kullanılmaktadır. Reşit Rıza bununla ilgili iki ayetten de delil getirmektedir.²

¹ Ebu's-Sena Şihâbuddin Mahmud el Alusî, *Ruhu'l-Ma'âni*, tahkik, Ali Abdu'l-Bârî Atiyye, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1415), 6: 336. Alusî'nin ifadeleri şöyledir: *والمراد بمن شاء فساق الموحدين فإنهم يخرجون منها كما نطقت به الأخبار*

² Muhammed Reşid b. Ali Rıza, *el Menâr*, (Kâhire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1995), 12: 132.

Şa'ra'vî (ö. 1418) ayeti tefsir ederken, hulud kelimesini şu şekilde açıklamaktadır: "Hulud kelimesi uzun süre kalmak, başlangıcı olup sonu olmamak anlamındadır. Ebed ile birlikte kullanılması hulud kelimesini pekiştirmek içindir." Ona göre bu, kâfirler için "sonu olmayan azab" demektir. *إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ* ise, Allah'ın mümin olan insanlar için cehennemde ebediyeti noksanlaştırdığını ifade etmektedir.¹

Vehbe Zuhaylî (ö. 2015) "ebedî olarak kalacaklar" ifadesini, "orada göklerin ve yerin bekası müddetince devamlı kalacaklar" şeklinde tefsir etmektedir. Ona göre bu, temsil kabilinden söylenmiş bir sözdür ve ebedîliği, orada hiçbir kesintinin olmayacağını ifade etmektedir. Gökler ve yer kaldığı sürece kısmını ise, "ebedî olarak yaratılan ahiret arzı ve göğü" olarak açıklamanın mümkün olduğunu bildirmektedir. Araplar şöyle söylerlerdi:

لا أفعله ما أقام ثبير، وما لاح كوكب، وما تغتت حمامة

"Sebir dağı durduğu sürece, yıldız parlamaya devam ettiği sürece, güvercinler öttüğü sürece onu yapmayacağım".²

Zuhaylî, "Rabbinin dilediği hariç" ifadesinin sabitlik ve devama delalet ettiğini, çünkü cennet ehlinin ve cehennem ehlinin oralarda kesintiye uğramaksızın ebedî olarak kalacaklarının sabit olduğunu bildirmektedir. Ona göre burada kastedilen şey, ebediyetin Allah'ın dilemesiyle olduğunun beyan edilmesidir. Dünyada ve ahirette hiçbir şey onun iradesinin dışına çıkamaz. Bütün bunlardan kastedilen şey, hükümlerin Allah'ın iradesiyle sınırlı olduğunu bildirmektir. Araplar bir şeyin devamlı olduğunu söylemek istediklerinde şöyle derlerdi:

هذا دائم دوام السموات والأرض، وكذلك يقولون: هو باق ما اختلف الليل والنهار

"Bu, göklerin ve yerin daîmî olduğu gibi devamlıdır. Aynı şekilde şöyle derlerdi: O gece ve gündüzün sürekli birbiri peşi sıra gelişi gibi bakidir." Zuhaylî, Zemahşeri'nin konuyla ilgili görüşünü de nakletmektedir.³

Elmalı ise, *ما دامت السموات والأرض*, beyanının "sonsuz dek" anlamına geldiğini, ayetlerde "ebeden" kayıtlarının da bunda açık olduğunu bildirir. Ona göre, "kesintisizlik" kaydının cehennemle ilgili ayette değil de cennetle

¹ Muhammed Mütevellî eş Şa'ra'vî, *Havatir*, (yy: Matabi' Ahbaru'l-Yevm, 1997), 11: 6684. Şa'ra'vî'nin ifadeleri şöyledir:

وكلمة "الخلود" تفيد المكث طويلاً؛ مكوئناً له ابتداء ولا نهاية له؛ وإذا أبد فهو تأكيد للخلود

² Vehbe b. Mustafa Zuhaylî, *Tefsiru'l-Münir fi'l-Akîdeti ve's-Şerîati ve 'l-Menheci*, (Dimaşk: Dâru'l-Fikri'l-Muasır, 1418), 12: 150.

³ Zuhaylî, *Tefsiru'l-Münir*, 12: 152.

ilgili olan ikinci ayette vurgulanmasından dolayı, bazı kimselerin “cennet sevabı ebedîdir, fakat cehennem azabı genellikle bir yerden sonra bitecektir, kesilecektir” şeklinde zannetmeleri doğru değildir.¹

Zikredebildiğimiz çağdaş müfessirler, cehennemin ebedî olduğunu, ayetlerin bunu açıkça gösterdiğini, ayetleri Kur’an’ın diğer ayetlerinde de var olan cehennemin ebedîliği gerçeğine aykırı olarak, farklı şekillerde tefsir ve tevil etmenin mümkün olmadığını dile getirmektedirler. Elmalılı son cümlesiyle, bu konudaki görüşleri ile tanınan Cehm. b. Safvan ve Muhyiddin Arabî gibi kişilerin iddiâlarına da cevap vermiş olmaktadır.

D. Cehennemin Ebedîliği İle İlgili Başka Ayetlere Müfessirlerin Yaklaşımları

Kur’an-ı Kerimde bu ayetlerin dışında (illâ) edatı kullanılmadan zikredilen onlarca ayette cennet ve cehennemliklerin ebedî olacağı bildirilmektedir. Bunlar içerisinde on ayette ise, “خَالِدِينَ” kelimesi “ebed” ifadesiyle birlikte vurgulanmaktadır. Bu vurgular nazara alındığında, (illâ) ile zikredilen cennet ve cehennem ile ilgili ebediyet ayetlerinde istisnâ edatının kullanılmasının onun geçici olduğuna değil, tefsircilerimizin görüşlerine göre, ebedîliğini vurguladığına kuvvetli bir delil olduğunu göstermektedir. Burada konuyu daha fazla uzatmamak için sadece bir ayetten bahsetmek istiyoruz.

Nisa suresinde bulunan 168. Ayette Allah’ın inkâr edenleri ve zulmedenleri asla bağışlamayacağı bildirildikten sonra,² bir sonraki ayette ise,

إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا

Allah onları, ancak içinde ebedî kalacakları cehennemin yoluna iletir. Bu ise Allah’a çok kolaydır”³ buyrulur.

Taberî (ö. 310) “خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا” ifadesini, “مقيمين فيها أبدا” Yani, “orada ebedî olarak kalacaklardır” şeklinde tefsir etmektedir.⁴

Begavî (ö. 516) de onların Allah’ı inkâr ettiklerini, peygamberimizin sıfatlarını gizleyerek ona zulmettiklerini bildirerek, cehennemde ebedî

¹ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini, Kur’an Dili*, (İstanbul, Zehreveyn Yayıncılık, tsz), 5: 14.

² Nisa,4/168.

³ Nisa, 4/169.

⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et Taberî, *Câmiu’l-Beyan an-Te’vili Ayi’l-Kur’ân*, tahkik, Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2000), 9: 411.

olarak kalacakların; iman üzere ölmeyeceklerini ve bunların Allah tarafından bilinen kimseler olduğunu ifade etmektedir.¹

Zemahşerî (ö. 538) ise kâfirler ve zalimler ifadesiyle, küfr ve günahların cem edildiğini, bazılarının kâfir, bazılarının ise büyük günah işleyen zalimler olduğunu, ikisinin de ancak tövbe ile affedilecek olmasından dolayı aralarında fark olmadığını bildirir. Ancak Ebedîlik ile bir yorum yapmamıştır.²

Razi'ye (ö. 606) göre, buradaki küfür ve zulüm Yahudilerin sıfatlarından. Bundan kasıt, onların Muhammed'i ve Kur'an'ı inkâr etmeleri, başkalarını da Allah'ın yolundan alıkoymalarıdır. Bu da onların kalplerine şu şekilde şüphe atmak suretiyle gerçekleşmiştir: Yani eğer Muhammed Resul olsaydı, Hz. Musa'ya Tevrat'ın bir defada nazil olması gibi, Kur'an'ı bir defada getirmesi gerekirdi. Aynı zamanda Allah'ın Tevrat'ta Musa'nın şeriatının Kıyamete kadar değişmeyeceğini ve nesh olmayacağını bildirdiğini söylüyorlardı. Bir de peygamberlerin ancak Harun'un ve Davud'un soyundan gelmesi gerektiğini söyleyip dururlardı. 167'inci ayet bunların dalaletle düştüklerini bildirmektedir. Ayrıca *وَظَلَمُوا* ifadesini, "Hz. Muhammed'in peygamberliğinin zikrini gizlemek ve kâfir ve kendi mensuplarının kalplerine şüpheler atmak suretiyle zalim olanlar" şeklinde tefsir etmektedir. *لَمْ يَكُنْ اللَّهُ لِيُغْفِرَ لَهُمْ* "Allah onları affedecek değildir" ayetinin ise "Allah'ın küfür üzere öleceklerini bildiği kimselerle ilgili" olduğunu dile getirir. Razi'ye göre, *وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا* ifadesi ise, "onlara yavaş yavaş sonsuza kadar elem vermek başkalarına zor gelse bile Allah'a kolaydır" demektir.³

Beydavî (ö. 685) de ayetin inkâr üzere ölen bir kimsenin ateşte ebedî kalacağını gösterdiğini bildirirken,⁴ Semerkandî (ö. 375) *خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا* ifadesini, *أَي دَائِمِينَ فِيهَا* "orada devamlı olarak" şeklinde açıklar. Nesefî, (710) ayetin ilgili kısmını tefsir ederken, "Allah'ın onları cehennemde ebedî kılması O'na kolaydır. Allah onları ebedî olarak cezalandırır. Bu iki ayet, Allah'ın iman etmeyip de küfür üzere öleceklerini bildikleri kimseler

¹ Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud el-Ferrâ eş-Şâfiî el-Begavî, *Meâlimu't-Tenzil*, tahkik, Abdu'r-Rezzâk Mehdî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 1: 724.

² Zemahşerî, *Keşşâf*, I: 226.

³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 11: 270.

⁴ Nâsuru'd-Dîn Ebu Saîd Abdillâh b. Ömer b. Muhammed eş Şîrâzî el Beydavî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, tahkik, Muhammed Abdirrahmân el Mar'aşlî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabbiyyi, 1418), 2: 110.

hakkındadır” ifadelerini kullanır. Neseff’in hemen hemen Begavî’nin görüşlerini tekrar ettiği görülmektedir.¹

Sonuç

Bu kısa araştırmamızdan anlaşılmaktadır ki, cehennemin ve kafir-müşrik olarak cehenneme gireceklerin ebedî olmadığı ile ilgili geçmişten günümüze az da olsa ileri sürülen görüşler, Kur’an açısından dayanağı olmayan görüşlerdir. Kur’an’da zikredilen farklı ayetler cehennemin ebedî olduğunu göstermektedir. Ayetlerde zikredilen “yerler ve gökler devam ettiği sürece” gibi ifadeler, Arapların örflerine göre devamlılığı göstermektedir. İstisna ise cehennemliklerin cehennemden çıkmalarını değil, günahkâr müminlerin cehennemden çıkmalarını ya da başka anlamları ifade etmektedir. Özellikle de bazı ayetlerde “خَالِدِينَ” kelimelerinin yanında “أبدًا” kelimelerinin de kullanılması, hem cehennemin sonsuz olduğunu vurgulamakta hem de bu konuda meydana getirilmek istenen şüphelerin de asılsız olduğuna işaret etmektedir.

Kaynakça

- Acilî, İyâd Tahâ Serhân. “el-Cehmiyyetü Efkâruhum ve Akaiduhumu’l-Muhalifetü li Cumhuri Ulemai’l-Müslimîn er Rududu aleyhim”. *Mecelletü’l-İyad*, sy. 26 (Bakubah/Irak, 2006).
- Ardoğan, Recep. *Akîdeden Kelama*. İstanbul: Yeni Asya Gazetesi Yayınları, 2015.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes’ud. *Meâlimu’t-Tenzil fi Tefsîri’l-Kur’an*. 5 cilt. (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-Arabî,1420).
- Beydavî, Nasuru’d-Din Ebu Said Abdillâh b. Ömer b. Muhammed eş Şîrâzî. *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil*. 5 cilt. (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-Arabî, 1418).
- Cevziyye, İbn Kayyim. *Hadi’l-Ervah ila Biladi’l-Efrah*. (Kahire: Matbaa’tu’l-Medenî, tsz).
- Ebu’s- Sena Şihâbuddin Mahmud el Alusî. *Ruhu’l-Ma’âni*. tahkik, Ali Abdu’l-Bârî Atiyye,16 cilt. (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415).
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur’an Dili*. İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, tsz.
- Fatiş, Emrullah. “İbnü’l-hümâm’a göre yaratılmışlık ve ebediyet bağlamında cennet ve cehennem”. *Hikmet Yurdu Dergisi*, 8, sy. 16 (Temmuz-Aralık 2015): 83-102.

¹ Hafızuddin Ebu’l-Berekât Abdullâh b. Ahmet b. Mahmud en-Neseffî, *Medariku’t-Tenzil ve Hakaiku’t-Te’vil*, (Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1998), 1: 417-418

- Ferrâ, Ebî Zekeriyya Yahya bin Ziyad. *Ma'ani'l-Kur'an*. 3 cilt. (Beyrut: Alemlü'l-Kütüb,1980).
- Firuzâbâdî, Mecdü'd-Dîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. Kamusu'l-Muhit.
- Hâzin, Alaüddin Ali b. Muhammed. *Lübâbu't-Te'vîl fi Ma'âni't-Tenzîl*. 4 cilt. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415).
- İsfahânî, er-Ragîb. *Mu'cemu Müfredâti Elfâzi'l-Kur'âni*. 1 cilt. (Beyrut:Dâru'l-Fikr, tsz).
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Fususul-Hikem*. 1 cilt. (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, tsz).
- İbn Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali. *Zâdu'l-Mesir*. 4 cilt. (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1422).
- İbn Ebî Hatim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. Münzir et Temimî. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 13 cilt. (el-Memlekü'l-Arabiyyetü's-Suudiyye,Mektebetü Nezzar Mustafa el-Baz, 1419).
- İbn Kesîr, İmâdu'd-Dîn Ebi'l-Fida İsmail. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*. 4 cilt. (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1994).
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim. *Lisânu'l-Arab*. 15 cilt. (Beyrut:Dâru Sadr, tsz).
- Kardavî, Yusuf. Erişim: 25-12-2016, <http://www.qaradawi.net/new/Articles-6336>.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib el Basrî el-Bağdadî. *en-Nüket ve'l-Uyûn*. 6 cilt. (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, tsz).
- Nehhâs, Ebu Ca'fer. *Ma'ani'l-Kur'an*. 6 cilt. (Mekke: Camiatu ümmi'l-Kura, Mekke, 2010).
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b.Ahmed b.Mahmud. *Medâriku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*. 3 cilt. (Beyrut: Daru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998).
- Nursî, Bediüzzaman Said. *Sözler*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 2001.
- Oral, Osman. "Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin hulûd/cennet ve cehennemini ebedîliği konusuna yaklaşımı". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, sy. 3 (2015/2): 87-108.
- Râzî, Fahrüddin. *Mefâtihu'l-Gayb*. 32 cilt. (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 1420).
- Recep Ardoğan. *Akideden Kelama*. İstanbul: Yeni Asya Gazetesi Yayınları, 2015, 89-90.
- Reşid Rıza. Muhammed, *el Menâr*. 12 cilt. (Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1995).
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahru'l-Ulum*. 3 cilt. (yy: tsz).
- Şa'ravî, Muhammed Mütevellî. *Havâtir*. 20 cilt. (yy: Matabi' Ahbaru'l-Yevm, 1997).
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed. *El-Milel ve'n-Nihal*. 3 cilt. (Beyrut: 1984).

- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. *Camiu'l-Beyan an-Te'vili Ayi'l-Kur'ân*. 26 cilt. (yy: Daru'l-Hicr, 2001).
- Taberî. _____ 24 cilt. (yy: Müessesetü'r-Risâle, 2000).
- Uludağ, Süleyman. *Taftazani, Kelam ilmi ve İslam Akaidi Şerhu'l-Akaid*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.
- Zeccac, İbrahim b. es Serî b. Sehl Ebu İshak. *Ma'ani'l-Kur'an*. 5 cilt. (Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1988).
- Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Akâvil fi Vücuhi't-Te'vil*. 4 cilt. (Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî,1997).
- Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa. *Tefsiru'l-Münir fi'l-Akîdeti ve's-Şerîati ve 'l-Menheci*. 30 cilt. (Dımaşk: Dâru'l-Fikri'l-Muasır, 1418).